

Prof. Dr.
Hatip YILDIZDicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim
Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi
Anabilim Dalı,
hatipyildiz@dicle.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3105-7865>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 05/12/2022 17/12/2022

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1214582>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osmanlı Modernleşme Döneminde Sason'da Eğitim

Education in Sason during the Ottoman Modernization Period

Öz

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Yavuz Selim Dönemi'nde Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle birlikte, Batman ilinin bugünkü sınırları içinde yer alan Sason kazası ile bağlı nahiye ve köylerin tamamı uzun yıllar Diyarbakır Vilayetinin idari yapısı içerisinde yer almıştır. Fakat 1879 yılında Bitlis Vilayetinin teşekkülüyle Sason kazası Diyarbakır'dan ayrılarak buraya bağlanmıştır. Bu durum, tespit edilebildiği kadarıyla Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar aynı şekilde devam etmiştir.

Osmanlı'da Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra daha planlı bir şekilde yürütülen modernleşme çalışmaları, İstanbul'un dışında yani vilayetlerde de peyderpey hayata geçirilmiştir. Bu dönemde merkezde olduğu gibi taşrada da yenilik yapılan alanlardan biri de eğitimidir. Bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vilayetlerde farklı düzeylerde pek çok modern eğitim kurumu açılmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda Sason kazasında da Maarif Nezaretine bağlı olarak çok sayıda yeni okul açılmış olup başlıcaları Sason (Hazzo), Bozikan, Kabilceviz, Tızı, Reşnik, Cemalan, Hatni, Asi ve Koskit ibtidaieleri ile Hazzo Hamidiye İbtidaisi ve Hazzo Rüşdiyesidir. Bu Müslüman okullarının yanı sıra, Hazzo (Kozluk)'da bir Ermeni mektebi de açılmıştır.

Bu çalışmada, söz konusu ibtidai ve rüşdiye mekteplerinin açılışları ile öğretmen, öğrenci, ders, eğitim ve mali durumları ayrıntılı olarak incelenmiştir. Böylece sosyokültürel yapısından dolayı bilhassa Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde eğitim düzeyinin yükseltilmesine oldukça önem verilen Sason kazasının modern eğitim yapısı ve bölgede izlenen eğitim politikaları ana hatlarıyla ortaya konulmuştur.

Çalışmanın hazırlanmasında Maarif Salnameleri, Maarif İstatistikleri, Bitlis Vilayet Salnameleri, Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti belgeleri ve konuyla ilgili araştırma eserlerden faydalanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Batman, Sason, eğitim, ibtidai, rüşdiye.

ATIF: YILDIZ Hatip, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Sason'da Eğitim", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 8/4 (Aralık 2022), s. (1268-1291)

CITE: YILDIZ Hatip, "Education in Sason during the Ottoman Modernization Period", *Journal of History and Future*, 8/4 (December 2022), pp. (1268-1291)

Abstract

After the Southeastern Anatolia Region came under Ottoman rule during the Yavuz Selim Period, all of the townships and villages of Sason, which is located within the current borders of Batman province, were included in the administrative structure of Diyarbakir Province for many years. But in 1879, with the formation of Bitlis Province, Sason District was separated from Diyarbakir Province and connected here. This situation continued in the same way until the end of the Ottoman Empire.

After the declaration of the Tanzimat Edict in the Ottoman Empire, the modernization studies, which were carried out in a more planned way, were gradually implemented outside of Istanbul, that is, in the provinces. In this period, one of the areas where innovations were made in the provinces as in the center is education. Especially since the second half of the 19th century, many modern educational institutions at different levels began to be opened in the provinces. In this direction, many schools were opened in the Sason district under the Ministry of Education, and the main ones are Sason (Hazzo), Bozikan, Kabilceviz, Tızı, Reşnik, Cemalan, Hatni, Asi and Koskit primary schools and Hazzo Hamidiye primary school and Hazzo secondary school. In addition to these Muslim schools, Hazzo (Kozluk) Armenian school was also opened.

In this study, opening of these primary and secondary schools and their teachers, students, course, education and financial situations has been examined in detail. Thus, the modern education structure of the Sason district, where importance was given to raising the education level, especially during the reign of Sultan Abdulhamid II, and the education policies followed in the region has been revealed.

In the preparation of the work, Education Yearbooks, education statistics, Provinces Yearbooks, Documents of the Ministry of Education in the Ottoman Archives of the Prime Ministry and research works on the subject have been used.

Keywords: Batman, Sason, education, primary and rushdie schools.

Giriş

Batman'ın en eski ilçelerinden biri olan Sason ve çevresi tarih boyunca çeşitli uygarlıkların egemen olduğu bir bölge olmuştur.¹ Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Yavuz Selim Dönemi'nde 1514 Çaldıran Savaşı sonrasında Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle birlikte², bugün Batman ilinin sınırları dâhilinde bulunan Sason kazası ile bağlı nahiye ve köylerin tamamı uzun yıllar Diyarbakir Eyaletinin idari yapısı içinde farklı statülerle yer almıştır.³ Fakat 19. yüzyıla gelindiğinde 1864 Vilayet Nizamnamesinin uygulanmasıyla eyalet yönetiminden vilayet sistemine geçilmesiyle 1879 yılında Bitlis Vilayeti teşekkül edilmiş ve Sason kazası da Diyarbakir Vilayetinden ayrılarak

-
- 1 Selahaddin Sönmezsoy, "Tarihte Kozluk", I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008, Batman), Bildiriler, Cilt: II, Editörler: Salim Cöhce, Adnan Çevik, İstanbul 2009, s. 33- 36.
  - 2 Bülent Cırık, Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri (1908-1914), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, s. 19.
  - 3 Sönmezsoy, a. g. m, s. 37.

buraya bağlanmıştır.⁴ Bu durum Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar aynı şekilde devam etmiştir.⁵

Sason kazası coğrafi olarak doğudan Mutki, batıdan Kulp, güneyden Garzan (Kurtalan) ve kuzeyden Muş kazalarıyla sınırdır.⁶ İdari statüsünde ve sınırlarında zaman zaman bazı değişiklikler olsa da 1890'larda kaza merkezi Hazzo (Kozluk) kasabasıdır. Burası vaktiyle 60.000 kadar nüfusu barındıran bir şehir iken bu tarihlerde küçük bir kasabaya dönüşmüştür.⁷ Nitekim Bitlis Valisi Mehmed Ferid Paşa⁸ ve heyetinin 29 Ekim 1904 Cumartesi günü Hazzo'da yaptıkları incelemede⁹, kasabanın 147'si İslam ve 231'i Hıristiyan olmak üzere 378 hane; 271'i İslam ve 560'ı Hıristiyan olarak 831 nüfusa sahip olduğu tespit edilmiştir. Fakat söz konusu kasabanın aynı zamanda kalkınmaya da müsait olduğu belirtilmiştir.¹⁰

Sason kazasında asayişin temini için 1899 yılı ortalarında kaza merkezinin Cemalan köyüne nakledilmesi planlanmasına rağmen¹¹, 1900'ün sonlarında merkez hala Hazzo kasabasıdır.¹² Ancak Dâhiliye Nezaretinin 21 Haziran 1900 (8 Haziran 1316) tarihli yazısıyla Bitlis Vilayetine tebliğ edilen irade-i seniyye doğrultusunda Sason kazası merkezinin Kabilceviz köyüne nakledilmekte olduğu vilayetçe ifade edilmiştir (2 Mart 1901).¹³ Ayrıca Sason Kaymakamlığı heyetinin de Kabilceviz'e nakli Padişahın iradesiyle uygun görülmüştür (17 Nisan 1901).¹⁴ Bunun üzerine tekrar harekete geçen Bitlis Vilayeti, Sason kazası idare heyetinin Hazzo'dan Kabilceviz'e naklolmasıyla önemli yazışma ve haberleşmelerin, telgraf merkezi olan Garzan'la yapılması halinde mesafe uzaklığından dolayı gecikmelerin olacağını ve bu nedenle telgraf hattının Kabilceviz'e uzatılmasının lüzumlu olduğunu beyan etmiştir (14 Kasım 1901 (1 Teşrin-i sani 1317)). Bu talebi yerinde bulan Dâhiliye Nezareti, gereğinin yapılmasını Posta ve Telgraf Nezaretine bildirmiştir (16 Aralık 1901).¹⁵ Ayrıca Sultan II. Abdülhamid'in emriyle Sason kazasına merkez yapılan Kabilceviz kasabasında 1900

4 Danyal Tekdal, II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdarî Ve Sosyal Yapı), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Denizli 2018, s. 32-33.

5 Tekdal, a. g. t, s. 36.

6 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 226.

7 Şemseddin Sami, "Sason", Kamûsü'l-a'lâm, İstanbul 1306, s. 517.

8 Mehmed Ferid Paşa, 1904-1907 yılları arasında Bitlis valisi olarak görev yapmış olup 1907 Bitlis İsyanı sonrasında görevden alınmıştır. Geniş bilgi için Bkz. Danyal Tekdal, "1907 Bitlis Depremi ve İsyanında Bir Vali: Ferid Paşa", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 27, Mayıs 2017, s. 94-116.

9 Bitlis Valisi Mehmed Ferid Paşa ve heyeti, 29 Ekim 1904 Cumartesi günü sabahı Sason kazası merkezi olan Kabilceviz'den hareketle akşamüzeri Sason kazasına bağlı Hazzo nahiyesi merkezi olan ve Müdür İsmail Efendi tarafından yönetilen Hazzo kasabasında incelemelerde bulunmuştur. İnceleme sonucunda kasabanın eski mamur durumuna delalet eden 9 cami-i şeriften 4'ünün yıkıldığı, harap bir kale ile sair eski binaların ise mevcut olduğu görülmüştür. Bkz. BOA, DH. TMİK. M, 186/12, Bitlis Valisi Mehmed Ferid Paşa'nın 30 Ekim 1904 (17 Teşrin-i evvel 1320) tarihli şifre telgrafi.

10 BOA, DH. TMİK. M, 186/12, Bitlis Valisi Mehmed Ferid Paşa'nın 30 Ekim 1904 (17 Teşrin-i evvel 1320) tarihli şifre telgrafi.

11 BOA, Y. MTV, 190/66.

12 BOA, BEO, 1577/118253; DH. TMİK. S, 32/48.

13 BOA, DH. TMİK. M, 103/42, Bitlis Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 2 Mart 1901 (17 Şubat 1316) tarihli yazı.

14 BOA, BEO, 1646/123385, Sadaret Mektubi Kaleminden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 17 Nisan 1901 (4 Nisan 1317) tarihli yazı.

15 BOA, DH. MKT, 2569/33, Dâhiliye Nezaretinden Posta ve Telgraf Nezaretine gönderilen 16 Aralık 1901 (3 Kanun-i evvel 1317) tarihli yazı.

yılında başlanılan kışla inşaatı tamamlanarak Padişahın doğum gününe denk gelen 21 Eylül 1901 tarihinde açılış töreni icra edilmiştir.¹⁶ Böylece yeni kaza merkezi olan Kabilceviz mamur edilerek taşınmaya hazır hale getirilmiştir. Sason kaymakamlık heyetinin Kabilceviz köyüne naklinin kararlaştırılması üzerine önceki merkez olan Hazzo kasabası ile Geliguzan köyünün müdürlük yapılması hakkında irade çıkmış ve Sadaretin 1 Ağustos 1902 (19 Temmuz 1318) tarihli yazısıyla ilgili makamlara bildirilmiştir.¹⁷

Yıllar önce iradesi çıkmış ve gerekli hazırlıklar yapılmış olmasına rağmen Sason kaza merkezinin Hazzo'dan Kabilceviz'e hangi tarihte taşındığı tam olarak tespit edilememektedir. Ancak Hazzo eşrafının 18 Nisan 1910 tarihli telgrafından anlaşıldığına göre taşınma işi 1903 yılında gerçekleşmiştir.¹⁸ Nitekim 1904 yılı başında Sason kazasının başlıca merkezinin artık Kabilceviz köyü olduğu yazışmalarda özellikle ifade edilmiştir (6 Ocak 1904/24 Kanun-i evvel 1319).¹⁹

Kaza merkezinin taşınması beraberinde bazı tepkileri de getirmiştir. Nitekim biri Ermeni ve ikisi Müslüman olan üç Hazzo eşrafının Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 18 Nisan 1910 (5 Nisan 1326) tarihli telgrafta konuyla ilgili şu hususlara yer verilmiştir: *“Meşrutiyet-i meşruamızla zail olan bir lüzum-ı siyasiye üzerine kaza hükümet merkezi yedi sene evvel Kabilceviz'e nakledilerek Hazzo kasabası maarif nimetinden ve her suretle terakkiden mahrum bırakılmıştır. Bu nedenle tekrar Hazzo kasabasına iadesi hakkında istirhamatımızın kabul edilip yerine getirilmesi ve kazamız sakinlerinin yeniden ihya burulması maruzdur.”*²⁰ Bu talep Bitlis Vilayet Meclisince de uygun görülerek Sason kaza merkezinin Kabilceviz'den tekrar Hazzo'ya nakledilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak Sason kazası Ermenileri, bu değişimin gerçekleşmesi durumunda Kürtlerin hakaretine maruz kalacakları gerekçesiyle buna karşı çıkmışlardır.²¹ Nihayetinde Ermenilerin gösterdiği bu tepkinin dikkate alınmış olduğu söylenebilir. Çünkü 1914 Mart'ı sonlarında Sason kazasının merkezinin hala Kabilceviz köyü olduğu kayıtlarda yer almaktadır.²² 1919 yılı başlarında da bu durumun aynen devam edip Hazzo'nun, Sason kazasının bir nahiyesi olduğu görülmektedir.²³

Sason kazasının 19. yüzyılın sonlarındaki nüfus durumu incelendiğinde 1890'larda 119 köyden oluşmakta olup 20.101 nüfusu vardır. Bunun 10.370'i Müslim, 8.389'u Ermeni, 372'si Kıpti ve 970'i Yezididir. Müslüman ahalinin büyük bir kısmı Kürd olup muhtelif aşiretlere ayrılmıştır.²⁴

Osmanlı Devleti'nde kapsamlı olarak III. Selim'le (1789-1808) başlayan modernleşme çalışmaları, II. Mahmud (1808-1839) ve Tanzimat (1839-1876) dönemlerinde büyük bir ivme

16 BOA, DH. MKT, Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 8 Şubat 1902 (26 Kanun-i sani 1317) tarihli yazı.

17 BOA, ŞD, 412/52.

18 BOA, DH. MUİ, 56/22, Ermeni temsilcisinin de yer aldığı Hazzo eşrafının Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 18 Nisan 1910 (5 Nisan 1326) tarihli telgraf.

19 BOA, DH. MKT, 783/16.

20 BOA, DH. MUİ, 56/22, Ermeni temsilcisinin de yer aldığı Hazzo eşrafının Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 18 Nisan 1910 (5 Nisan 1326) tarihli telgraf.

21 BOA, DH. MUİ, 37/16, Sason Kazası Ermenilerinin Mebusan Meclisine gönderdikleri 22 Nisan 1910 (9 Nisan 1326) tarihli telgraf.

22 BOA, DH. İD, 149/7, Bitlis Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 28 Mart 1914 (15 Mart 1330) tarihli yazı.

23 BOA, DH. ŞFR, 622/132.

24 Şemseddin Sami, “Sason”, Kamûsü'l-a'lâm, İstanbul 1306, s. 517.

kazanarak devam etmiş; II. Abdülhamid (1876-1909) ile birlikte de adeta zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde askeri, siyasi, idari, hukuki ve bayındırlık gibi alanların yanı sıra eğitimde de önemli yenilikler yapılmıştır.²⁵ Tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi bilhassa Doğu vilayetlerinde “Anadolu Islahatı Projesi” kapsamında modern eğitim alanında hummalı bir faaliyet başlatılmıştır. İlk olarak Müşir Mehmed Zeki Paşa’nın gayretleri sonucunda Hamidiye Süvari Alayları kurularak Ermeni isyanlarının bölgede yayılması önlenmiş ve aşiretlerin devletle olan bağları güçlendirilmiştir.²⁶ Buna bağlı olarak da aşiretlerin talepleri doğrultusunda Doğu vilayetlerinde yeni okullar açılmış ve İstanbul’da açılan Aşiret Mektebine çok sayıda talebe gönderilmiştir.²⁷ İkinci olarak da Ahmed Şakir Paşa 27 Haziran 1895 tarihinde Anadolu Vilayati Umum Müfettişliğine tayin edilerek bölgede inceleme yapması sağlanmıştır.²⁸ Şakir Paşa’nın yoğun çaba sarf ettiği alanların başında Müslümanların modern eğitim imkânlarının iyileştirilmesi gelmektedir. Bunun en önemli sebebi yapılan incelemeler sonucunda bölgedeki Müslüman okul sayısının yetersiz, gayrimüslimlerin okullaşma oranının ise Müslümanlara göre daha ileri bir durumda olduğunun tespit edilmesidir.²⁹ Ayrıca bölgede Ermeni milliyetçiliğinin gittikçe yayılması ve ortaya çıkan siyasi olaylar da eğitim alanında yeni adımların atılmasında etkili olmuştur.³⁰ Bu durumu ve yaşanan gelişmeleri fark eden Osmanlı yöneticileri, mevcut şartları Müslümanların lehine çevirmek için bölgede farklı düzeylerde yeni okulların açılmasına ağırlık vermişlerdir.

Bölgede yeni eğitim kurumlarının ağırlıklı olarak açıldığı 20.yüzyılın başlarında Sason kazasında aktif olduğu tespit edilebilen tek klasik eğitim kurumu Zilan Medresesidir. Medrese, Sason kazasına bağlı Molla Fethullah köyünde açılmış olup hangi tarihte eğitim-öğretime başladığı tam olarak bilinmemektedir. Medresenin banisi Şeyh Mehmed Efendi’dir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamesi kayıtlarına göre medrese bu tarihlerde aktiftir ve toplamda 18 talebesi vardır. Medresenin müderrisi ise Fethullah Efendi’dir.³¹

A. Temel Eğitim

Osmanlı Devleti’nde temel eğitimin verildiği en eski kurumlar sıbyan mektepleridir. Merkezi bir teşkilattan ve ortak bir eğitim-öğretim ile idare sisteminden yoksun olup standart bir eğitim programına ve yeterli araç gerece sahip olmayan bu mektepler zamanla yetersiz kalmıştır.³² Bu nedenle öncelikle sıbyan mekteplerinin öğretim programlarının değiştirilmesi yoluna gidilmiştir. Bu yöndeki ilk ciddi adım 1847 yılında atılmıştır.³³ 1863’ten itibaren ise İstanbul’daki 36 sıbyan

25 Emel Poyraz, “Tanzimat Dönemi Çağdaşlaşma Çabaları”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 193, Yıl: 33, Cilt: 97, s. 118, Temmuz-Ağustos 2011.

26 Cengiz Çakaloğlu, Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1999, s. 32-37.

27 Çakaloğlu, a. g. t, s. 74-75.

28 Ali Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899), Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 55, 210.

29 Karaca, a. g. e, s. 183.

30 Fasih Dinç, “Merkez Taşra Denkleminde Osmanlı Eğitsel Otoritesinin Sürdürülme Çabası: Siverek Rüştüye Mektebi”, Mezopotamya ve Anadolu’nun Kavşağında Bir Kent: Siverek Tarih-Toplum-Kültür, Editörler: İbrahim Özcoşar, Ekrem Akman, Ahmet Kırkan, Abdusselam Ertekin, Çizgi Kitabevi Yayınları, Ekim 2022, s. 556.

31 Maarif Salnamesi, H.1318, s. 1166-1167; H.1319, s. 456; H.1321, s. 397

32 İbrahim Bozdemir, Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Eğitim ve Öğretim, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991, s. 17.

33 Ali Rıza Erdem, “XIX. yy. ’da Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim: II. Mahmud ve Tanzimat Döneminde

mektebinde yeni yöntem ve tekniklerle eğitime başlanması kararlaştırılmıştır. Ancak buradan da istenilen sonuç alınamayınca, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin kabulünden sonra temel eğitimin ıslahı için “ibtidai” adı altında ve Maarif Nezaretine bağlı olarak öğretim yapacak yeni ilkokulların açılması gerekli görülmüştür. Bu doğrultuda ilk ibtidai mektebi 1872’de “İbtidai Nümune Mektebi” adıyla açılmıştır.³⁴ İbtidai mekteplerinin sayısı özellikle II. Abdülhamid Dönemi’nde hızla artmaya başlamıştır. 1877 yılında Osmanlı Devleti sınırları içinde sayıları 200’ü geçmeyen ibtidailer, 1892-1893 ders yılında 3.057’ye ulaşarak epeyce çoğalmıştır.³⁵ Fakat modern temel eğitim kurumları olan ibtidai mekteplerinin ülkenin her tarafında aynı şekilde yayılması pek mümkün olmamıştır. Bilhassa Doğu vilayetlerinde göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin yaşadığı yerlerde bu okulların açılması uzun yıllar almıştır.³⁶

İbtidailerin geç açıldığı ve yetersiz olduğu Doğu vilayetlerinden biri de Sason kazasının da bağlı olduğu Bitlis’tir. Vali Mehmed Rauf Şerif’in 1890 yılında kaleme aldığı raporlarda, bu tarihte Bitlis vilayet merkezinde dört mahallede birer ibtidai mektebinin zengin halk tarafından yaptırıldığı ve bu okullarda 300 talebenin ders gördüğü bilgisi paylaşılmıştır. Fakat aynı zamanda bu okulların yetersiz olduğu da dile getirilmiştir.³⁷ Anadolu ıslahatının başladığı yıllarda da Bitlis Vilayetinin eğitim durumu pek parlak değildir. Nitekim Dâhiliye Nezaretinin 8 Kasım 1896 (27 Teşrin-i evvel 1312) tarihli telgrafnamesi üzerine Bitlis Valiliğinden gönderilen cevapta, Bitlis Vilayetince oluşum süreci tamamlanmak üzere olan 30 nahiyenin hiçbirinde ibtidai mektebi olmadığı ifade edilmiştir.³⁸ Ancak 1900 yılına gelindiğinde Sultan II. Abdülhamid’in gayretiyle vilayet dâhilindeki ibtidai sayısı 7 olmuştur.³⁹ 1904 yılı başlarında bu sayının 18’e çıktığı, mekteplerin talebe mevcudununun 291 olduğu ve 12 mektebin ise münhal bulunduğu belirtilmiştir.⁴⁰ 1913-1914 ders yılında ise vilayet dâhilinde 83 umumi ibtidai mektebi mevcuttur.⁴¹

Sason kazasının temel eğitim durumu, Bitlis Vilayetinin diğer bölgelerine göre çok daha kötüdür. Nitekim 1886 yılı ortalarında Sason Dağı’nın hiçbir yerinde cami ve mektep gibi mübarek mekânların bulunmadığı vilayetten bildirilmiştir.⁴² 1890 yılı ortalarına ait yazışmalarda ise itaat altına alınan Sason ve Mutki dağları asi kabileleri halkının cahil olup İslamiyet’in usul ve adabından tamamen gafil oldukları beyan edilmiştir. Bu nedenle bahsi geçen kabilelerin medeniyet dairesine girmeleri için 5 adet ibtidai mektebi ile mescid-i şerifin bina olunması⁴³ gerekli görülmüştür.

İlköğretimde Yapılan Yenilikler ve Değerlendirmesi”, Yeni Türkiye, Sayı: 32, Yıl: 2000, s. 757.

34 Sebahattin Arıbaş, “Başlangıçtan II. Meşrutiyet’e Kadar Osmanlılarda Sıbyan Mektepleri (İlköğretim Okulları)”, Yeni Türkiye, Sayı: 32, Yıl: 2000, s. 714-716.

35 Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 86.

36 Çakaloğlu, a. g. t, s. 74-75.

37 Tekdal, a. g. t, s. 337-338.

38 BOA, DH. TMİK. S, 2/47.

39 Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1172.

40 BOA, DH. TMİK. S, 51/3.

41 Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Kalemi, (R. 1329-1330 Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye İhsaiyat Mecmuasıdır.), Matbaa-i Amire, Darülhilafetilaliye 1336, s. 7.

42 BOA, DH. MKT, 1358/128, Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 4 Ağustos 1886 (23 Temmuz 1302) tarihli yazı.

43 Sason nahiyesinde yapılacak ıslahata dair Meclis-i Mahsus-ı Vükelanın 29 Nisan 1891 (17 Nisan 1307) tarihli mazbatasında ise daha önce alınan karar doğrultusunda açılması gerekli görülen 13 adet mektep ve

Mekteplerin inşası için ihtiyaç duyulan taş ve ahşap araç gerecinin tedarik ve nakliyatı ahali tarafından parasız olarak karşılanacaktır. Ancak diğer inşaat gereçleri için tahmin olunan 25.000 kuruşun sarfı ve mektepler için yıllık gerekli olan meblağın tahsisi vilayetçe merkezden talep edilmiştir. Konu Babıali Meclis-i Mahsus-ı Vükelada müzakere edilerek bahsi geçen kabileler halkının medeniyet dairesine girmesi sebeplerinin vücuda getirilmesi gerekli görülmüştür. Ayrıca halkın yardımından başka mekteplerin inşa masrafları ile yıllık tahsisat olarak istenilen akçenin maarif yardım hissesinden, mescitlerin inşa masraflarının ise maliye hazinesinden tahsis ve ödenmesi oybirliği ile uygun görülmüştür (8 Haziran 1890).⁴⁴ Bu karar, 9 Haziran 1890 (28 Mayıs 1306) tarihli iradeyle onaylanmıştır.⁴⁵ Fakat Bitlis Valisi Mehmed Rauf Şerif'e göre vilayet maarif hissesi, daha önce inşası kararlaştırılmış olan idadi mektepleri masraflarına ancak kifayet edip söz konusu ibtidai mekteplerine para kalmayacaktır. Bu nedenle Siirt ve Muş sancaklarında yapılacak idadilerin birinden vazgeçilip tahsisatının ibtidailere sarf edilmesi önerilmiştir. Ancak idadi mektebi inşası için adı geçen iki sancaktan hangisinin tercih olunacağına bildirilmesi Maarif Nezaretince talep edilmiştir (11 Ekim 1890). Bunun üzerine konu Vilayet İdare Meclisinde mütalaa edilerek Muş ve Siirt sancaklarından Siirt sancağının nispeten vilayet merkezine uzak ve bağlı bölgelerin genişliğinden başka, Kürdistan havalisinin can evi mesabesinde olduğu belirtilmiştir. Ayrıca sakinlerinin hal ve mizaç itibarıyla Muş sancağından ziyade maarif ve medeniyet vasıtalarına muhtaç olması cihetiyle idadi mektebi inşası için Siirt sancağı Muş sancağına tercih edilmiştir. Bu nedenle söz konusu ibtidai mekteplerinin daha önce arz edildiği tarzda bitişiklerinde birer cami olduğu halde ilkbaharda inşasına ve yine önceden ifade edildiği gibi imametle beraber muallimlik vazifesini ifa etmek üzere aylık 250'şer kuruş maaşla birer muallimin tayin ve istihdamına başlanacağı beyan edilmiştir. Hemen işe girilmesi için de tahsisat (ödenek) havalesinin süratle yapılmasına müsaade edilmesi istenmiştir (30 Aralık 1890).⁴⁶ Bunun üzerine Maarif Nezareti, söz konusu ibtidailerin inşa masrafı olan 25.000 kuruş ile yıllık tahsisatın, ilgili irade gereği, Bitlis Vilayeti Mal Sandığından maarifin alacağı olan 946.000 kuruşun mahsubu icra olunmak üzere havalenamesinin tez elden düzenlenip gönderilmesi için Babıali'den Maliye Nezaretine emir verilmesini talep etmiştir (25 Haziran 1891).⁴⁷ Ancak buradan bir sonuç alınamadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Maarif Nezareti, bahsi geçen 25.000 kuruşun o tarihte mal sandıkları zimmetinde maarifin alacağı olan 6.167.102 kuruşun karşılanması için iki yıl sonra bu kez doğrudan Maliye Nezaretinden talepte bulunmuştur (21 Eylül 1893).⁴⁸

Bitlis Vilayet İdaresi bir taraftan söz konusu ibtidailerin Sason'da açılması için uğraşırken, diğer taraftan da yine aynı tarihlerde bölgede vahşet ve cehaletin giderilmesi için yeni tedbirlerin

---

mescidin süratle inşasıyla hem muallimlik hem de imamet vazifesini ifa eylemek üzere imtihanla seçilip tayin olunacak muallimlere 500'er kuruş maaş tahsisi ve mektebe gidecek çocuklara teşvik amacıyla bir defalık olarak yöresel dokumalardan ucuz fiyatla birer kat elbise verilmesi görüşülerek oybirliğiyle uygun görülmüştür. Bkz. BOA, Y. A. RES, 54/31.

44 BOA, İ. MMS, 112/4819, Babıali Meclis-i Mahsus-ı Vükelanın 8 Haziran 1890 (27 Mayıs 1306) tarihli mazbatası; BOA, MV, 54/17.

45 BOA, İ. MMS, 112/4819.

46 BOA, MF. MKT, 129/49, Bitlis Valisi Mehmed Rauf Şerif'in Maarif Nezaretine gönderdiği 30 Aralık 1890 (18 Kanun-i evvel 1306) tarihli yazı.

47 BOA, MF. MKT, 129/49, Maarif Nezaretinden Babıali'ye gönderilen 25 Haziran 1891 (13 Haziran 1307) tarihli yazı.

48 BOA, MF. MKT, 181/69, Maarif Nezaretinden Maliye Nezaretine gönderilen 21 Eylül 1893 (9 Eylül 1309) tarihli yazı.

alınmasını talep etmiştir.⁴⁹ Bunlar arasında eğitimle ilgili öneriler de mevcut olup her köyde birer mektep tesisi istenmiştir (27 Mart 1893).⁵⁰ Ancak bunun gerçekleşmesi ve tesis edilen mekteplere muallim gönderilmesi mali sıkıntılardan dolayı uzun yıllar mümkün olamamıştır. Buna bağlı olarak halkın cehaleti de yıllarca devam etmiştir. Nitekim 1897 yılı başlarında Anadolu'ya gönderilmiş olan Teftiş Heyeti Azası Cemal Bey'in raporunda şu hususlara yer verilmiştir:

“Erzurum ile Van tarafları ahalisi cehalet karanlığı içinde buldukları gibi Bitlis Vilayetinde ahalinin % 90'ı okumak ve yazmak bilmiyorlar. Sason kazasında Beleki namındaki aşiretin İslam ve Ermeni ahalisi ancak isimlerinden tefrik olunabilip şu iki fırka dine ve mezhebe ait şartlardan haberdar değillerdir... Müslümanlarda Deyr-Aseb⁵¹ isminde bir kilise adına yemin etmek ve mevtalarını o kilisenin hademesi kefenlemek gibi İslamiyet'te uygulanamayacak garip haller görülebilmektedir. Padişah tarafından orada tesis buyrulmuş olan mektepleri, muallim tayin olunmamasından dolayı Kürt aşiret reisleri kendilerine selamlık dairesi yapmışlardır...”⁵²

Yukarıda belirtilen tüm olumsuzluklara rağmen II. Abdülhamid'in talimatıyla Bitlis Vilayeti genelinde ve özelde Sason kazasında idari yapı ile yaygın ve örgün eğitim alanında çalışmalara devam edilmiştir. Öncelikle Sason kazasının idari açıdan birinci sınıfa terfiyle kaymakamlığının iktidarlı birine verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca yaygın eğitim kapsamında kazanın Müslüman halkına iman esaslarını telkin ve talim etmek için maaşları vilayet bütçesinden verilmek üzere Bitlis Vilayeti ulemasından 6 zatın 500'er kuruş maaşla vaiz olarak hemen tayin ve gönderilmeleri emredilmiştir. Buna ilaveten vilayetin münasip yerlerinde hem mescit hem de mektep olarak 6 adet bina tesis edilmek için vilayetçe Dördüncü Ordu-yu Hümayundan mühendis getirilerek gerekli incelemelerin yapılması; inşaat masraflarına vilayetçe karşılık bulmak mümkün olmaması durumunda devletçe karşılanması talimatı verilmiştir. Bunlardan başka diğer yerlerde ibtidai mektepleri tesisine lüzum görülür ise durumun vilayetten sorularak bildirilmesi; inşa olunacak mekteplerde yalnız Kur'an-ı Kerim, İlmihal, Kitabet-i Türki, Muhtasar Hesap ve Tarih-i Osmani öğretilmesi istenmiştir. Cuma günleri gerek mektep hocaları gerek vaiz efendiler tarafından hilafet makamına ve Osmanlı saltanatına sadakat ve irtibatın vacip olduğuna, hükümetin emir ve tebligatlarına itaat ve uymanın lüzumuna ve yabancıların telkinlerine itibar edilmeyip Hıristiyan vatandaşlarla imtizaç edilmesi hususuna dair vaaz ve nasihat verilmesi arzulanmıştır (30 Mart

49 Nitekim Vilayet İdare Meclisinden gönderilen mazbatada, Sason kazası ahalisinin vahşet ve cehaletlerinden dolayı kazanın iki nahiyeye bölünmesi ve merkezinin münasip bir köye nakli, bir kışla ile hükümet konağı inşası ve asker bulundurulmasıyla beraber güvenlik güçlerinin tedariki talep edilmiştir. Ancak Dâhiliye Nezaretinden verilen 27 Temmuz 1892 (15 Temmuz 1308) tarihli cevapta, hazinenin şimdiki durumu bütün masrafları karşılamaya müsait olmadığından istenilen ıslahatın hazineye yük olmayacak surette karşılığı bulunarak durumun tekrar bildirilmesi istenmiştir. Vilayetten cevap alınmaması üzerine bu defa Sason gibi ahalisi çok ve idaresi mühim bir yerin asayişinin devamına ve düzenin sağlanmasına yönelik tedbirlerin tehir edilmesinin uygun olmadığı belirtilerek, bahsi geçen cevabi yazı üzerine şimdiye kadar ne gibi tedbirler alınmış ve ne yapılmış ise durumun tafsilatıyla ve süratle bildirilmesi istenmiştir (27 Mart 1893/15 Mart 1309). Bkz. BOA, DH. MKT, 1979/30; 6/4, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kaleminden Bitlis Vilayetine gönderilen 27 Mart 1893 (15 Mart 1309) tarihli yazı.

50 BOA, DH. MKT, 6/4, Dâhiliye Mektubi Kaleminden Bitlis Vilayetine gönderilen 27 Mart 1893 (15 Mart 1309) tarihli yazı.

51 Başka bir begede ise “Ak Manastır” ismindeki bir kilise adına yemin ettikleri ifade edilmiştir. Bkz. BOA, Y. PRK. UM, 45/28, Bitlis Vilayetinin 28 Mart 1899 (16 Mart 1315) tarihli şifre yazısı.

52 BOA, Y. PRK. KOM, 9/73, Bir sene evvel Anadolu'ya gönderilmiş olan Heyet-i Teftişiyeye Azasından Müteveffa Cemal Bey'in Layihısından Müstahredir.

1899/18 Mart 1315).⁵³ Bu talimat, Babıali tarafından Maarif, Maliye ve Dâhiliye nezaretlerine acil koduyla bildirilmiştir (2 Nisan 1899).⁵⁴

Sultan II. Abdülhamid'in söz konusu talimatlarının büyük ölçüde uygulandığı anlaşılmaktadır. Nitekim yukarıda sözü edilen 6 vaiz Sason kazasına tayin edilmiştir. Fakat 1909 yılı başlarına gelindiğinde, burada istihdam edilen vaizlerden istifade olunamadığından dolayı bu vaizliklerden üçünün lağvı ve diğer üç vaiz maaşının birleştirilerek 1500 kuruş maaşla Nakşi ve Kadiri şeyhlerinden Mehmed Efendi'nin tayini Bitlis Vilayetince Dâhiliye Nezaretinden talep edilmiştir.⁵⁵ Ayrıca masrafları halkın yardımlarıyla karşılanmak suretiyle Sason'un Aynres ve Haryan/Saryan köylerinde birer mescid-i şerif inşası; Daraguzi ve Mer'i köylerinde ise iki mektep açılması kararlaştırılmıştır. Padişahın tahta çıkış yıl dönümüne denk gelen 31 Ağustos 1899 Perşembe günü mescitlerin temeli atılmış ve mektepler açılmıştır. Ayrıca sözü edilen mescit ve mekteplerin Padişahın adına izafetle isimlendirilmesine müsaade edilmesine dair Bitlis Vilayetinden 2 Eylül 1899 (21 Ağustos 1315) tarihli telgrafname çekilmiştir.⁵⁶ Bu öneri 17 Eylül 1899 (5 Eylül 1315) tarihli iradeyle uygun görülmüş⁵⁷ ve Dâhiliye Nezaretine cevaben bildirilmiştir.⁵⁸ Ancak II. Abdülhamid Dönemi'nde açılan bu ibtidailerin bir kısmı daha sonraki yıllarda ilgisizlikten dolayı kapanmıştır.⁵⁹ Mesela Bitlis Valisi İsmail Hakkı Bey'in 31 Ekim 1910 (18 Teşrin-i evvel 1326) tarihli raporunda, Sason kazasının temel eğitim ihtiyacının karşılanabilmesi için Kabilceviz, Hazzo, Bozikan, Cemalan, Aynres ve Hergemo köylerinde birer erkek ibtidai mektebinin açılması gerekli görülmüştür.⁶⁰ Dolayısıyla bu tarihlerde sözü edilen köylerde mektep olmadığı anlaşılmaktadır. Hâlbuki bahsi geçen köylerde daha önce zaten okul açılmıştır.

Sason kazasında açılmış olup hakkında daha detaylı bilgiler elde edilebilen başlıca ibtidai mektepleri şunlardır:

1. Sason (Hazzo) İbtidai Mektebi

Sason kazasında yapılacak ıslahata dair olan Meclis-i Mahsus-ı Vükelanın 29 Nisan 1891 (17 Nisan 1307) tarihli mazbatasında, bu yıllarda kaza merkezi olan Hazzo kasabasında bir kışla ile cami-i şerif ve mektebin yapılması gerekli görüldüğü halde, daha evvel alınan karar doğrultusunda önceliğin diğer mekteplere verilmesi istenmiştir.⁶¹ Ancak Hazzo ahalisi köylerinde bir ibtidai mektebi açılması için Maarif Nezaretinden talepte bulunmuş ve bu talep kabul edilmiştir. Böylece

53 BOA, İ. HUS, 73/121.

54 BOA, BEO, 1288/96594, Babıali'den Dâhiliye, Maarif ve Maliye Nezaretlerine acil koduyla gönderilen 2 Nisan 1899 (21 Mart 1315) tarihli yazı.

55 BOA, DH. MUİ, 10/30, Bitlis Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 26 Temmuz 1909 (13 Temmuz 1325) tarihli yazı.

56 BOA, DH. MKT, 2243/44, Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 5 Eylül 1899 (24 Ağustos 1315) tarihli yazı.

57 BOA, İ. DH, 1367/46.

58 BOA, BEO, 1374/103049, Babıali'den Dâhiliye Nezaretine gönderilen 21 Eylül 1899 (9 Eylül 1315) tarihli yazı.

59 BOA, DH. TMIK. M, 186/12.

60 Hatip Yıldız, "II. Meşrutiyet Dönemi Başlarında Bitlis Vilayetinin Modern Eğitim Durumunu Gösteren Bir Rapor", Tarih ve Gelecek Dergisi, Aralık 2019, Cilt 5, Sayı 3, s. 874.

61 BOA, Y. A. RES, 54/31.

ahalinin ısrarı üzerine Hazzo İbtidai Mektebi 1893 yılında açılmıştır.⁶²

Sason kazasında açılmış olmasına binaen çoğunlukla Sason İbtidaisi olarak kayıtlarda yer alan mektebin ilk muallimlerinden biri Mehmed Efendi olup 22 Ağustos 1893 tarihinde 150 kuruş maaşla işe başlamış ve vilayet maarif idaresince de kayıt işlemleri yapılmıştır.⁶³ 1895 yılı başlarında, muhtemelen aynı kişi olan mektep muallimi Şeyh Mehmed Efendi hacca gitmek üzere izin talebinde bulunmuştur. Muallim vekili olarak da Hazzo kasabasında oturan Molla Mehmed Efendi'yi bırakacağını belirtmiştir. Sonuçta yerine vekil tayin edilmesi şartıyla talebi Maarif Nezaretince uygun görülmüştür (12 Ocak 1895/31 Kanun-i evvel 1310).⁶⁴ Amaç bu süre zarfında okulun boş bırakılmaması ve dolayısıyla eğitim-öğretime hanel getirilmemesidir. 1898 yılına ait Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mektep muallimliği görevini Resul Efendi'nin ifa ettiği⁶⁵, 1900 yılı kayıtlarında ise Abdullah Efendi'nin muallim olarak görev yaptığı belirtilmiştir.⁶⁶ Ancak daha sonraki yıllarda mektebin kapandığı anlaşılmaktadır.⁶⁷

2. Bozikan İbtidai Mektebi

Mektep, Sason kazasına bağlı Bozikan köyünde açılmış olup eğitime başlama tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak 1899 yılı Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mektep mualliminin Resul Sıtkı Efendi⁶⁸, 1900 yılında ise Molla Şerif Efendi olduğu belirtilmiştir.⁶⁹ 1901 ile 1905 yılları arasında da yine Resul Sıtkı Efendi muallim olarak görev yapmıştır.⁷⁰ Bu tarihlerde açık olduğu anlaşılan mektebin ne zaman kapandığı ise bilinmemektedir.

Mektebin talebe durumuna gelince 1901 yılında 32 kişiye kadar çıktığı⁷¹, 1902'de ise 21'e düştüğü görülmektedir. Mevcut rakamları değerlendiren mektep muallimi, yeni okullardan olan bu mektebin bir derece daha terakkisi için gayret sarf edileceğini belirtmiştir.⁷² 1904'te ise talebe adedi 22 olup mektepte işlerin yolunda olduğu ifade edilmiştir.⁷³ Yani buradaki talebe sayısı dikkate alınarak mektepten beklenen neticenin sağlandığı vurgulanmıştır.

Osmanlı modernleşme döneminde vilayet rüşdiye mekteplerinde olduğu gibi⁷⁴ ibtidailerde görev yapan muallimlerin de üç aylık devam-devamsızlık durumları ve mekteplerin sınıf bazındaki talebe sayıları ile sair özelliklerini içeren üçer aylık çizelgeler ibtidai muallimleri tarafından zorunlu olarak düzenlenmiş ve Maarif Müdürlüğüne onaylanarak Maarif Nezaretine gönderilmiştir.

62 BOA, BEO, 178/13286, Maarif Nezareti'nden Bitlis Vilayetine gönderilen 29 Mart 1893 (17 Mart 1309) tarihli yazı.

63 BOA, MF. MKT, 209/1, Bitlis Vilayetinden Maarif Nezaretine gönderilen 5 Mart 1894 (21 Şubat 1309) tarihli yazı.

64 BOA, MF. MKT, 255/2.

65 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 226.

66 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 181.

67 BOA, DH. TMİK. M, 186/12.

68 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 179.

69 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 181.

70 BOA, MF. İBT, 104/124; 158/103.

71 BOA, MF. İBT, 113/3.

72 BOA, MF. İBT, 155/28.

73 BOA, MF. İBT, 158/103.

74 Hatip Yıldız, Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 140.

Burada ayrıca mekteplerin mevcut durumu, gerileme ve ilerleme sebepleri, ihtiyaçları ve üç aylık vukuatları hakkında muallimlerin istek ve görüşleri de belirtilmiştir. Bu doğrultuda düzenlenen devam çizelgelerinde Bozikan İbtidai Mektebi muallimlerinin aylara göre devam durumları ile mektebin talebe adedi aşağıdaki gibidir⁷⁵:

Tablo 1. Bozikan İbtidai Mektebi Devam Çizelgesi

Muallimin Adı	Yıl	Ay	Devam	Devamsızlık	Talebe Adedi
Resul Sıdkı Efendi	1901	Mart	27	3	30
		Nisan	30	1	31
		Mayıs	31	-	31
		Haziran	31	-	32
		Temmuz	28	4	28
		Ağustos	21	11	21
		Aralık	31	-	19
	1902	Ocak	31	-	18
		Şubat	28	-	18
		Haziran	30	-	20
		Temmuz	31	-	19
		Ağustos	31	-	21
	1904	Aralık	27	-	22
	1905	Ocak	27	-	22
		Şubat	24	-	22

Tablo 1’de görüldüğü gibi muallim Resul Sıdkı Efendi tatil günleri dışında okula düzenli olarak devam etmiştir. Mektebin talebe adedi ise yıllara ve aylara göre 18 ile 32 arasında değişkenlik göstermiştir.

3. Kabilceviz İbtidai Mektebi

Mektep, önceleri Sason kazasına bağlı bir köy iken⁷⁶ daha sonra yapılan idari düzenlemeyle kaza merkezi haline getirilen Kabilceviz’de⁷⁷ inşa edilmiş olup açılış tarihi 1886’dır. 4 Ağustos 1886 tarihli bir yazıda, Sason Dağı’nın hiçbir yerinde cami ve mektep gibi mübarek mekânlar bulunmadığından 150 haneli Kabilceviz köyünde bir cami ile mektebin inşasının lüzumlu olduğu ve ahalice de istenildiği belirtilmiştir. Bu nedenle bahsi geçen yapıların temeli atılarak kurbanlar kesilmiş ve Padişaha dua edilmiştir. Ayrıca sözü edilen binaların yerel halk tarafından bedenen çalışılarak ve bazı memurların yapacağı yardımlarla ikmal olunacağı vilayetten bildirilmiştir.⁷⁸ Nitekim bahsi geçen cami ve mektebin inşası çok kısa sürede tamamlanmış ve açılışının yapıldığı

75 BOA, MF. İBT, 104/124; 113/3; 115/82; 121/53; 127/47; 155/28; 158/103.

76 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 179.

77 BOA, MF. MKT, 893/32, Bitlis Vilayetinden Maarif Nezaretine gönderilen 17 Ağustos 1905 (4 Ağustos 1321) tarihli yazı.

78 BOA, DH. MKT, 1358/128, Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 4 Ağustos 1886 (23 Temmuz 1302) tarihli yazı.

ilgili makamlara iletilmiştir (28 Ağustos 1886).⁷⁹ Fakat 1905 yılı ortalarına gelindiğinde mektebin müstakil bir binasının olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Bitlis Vilayetinden Maarif Nezaretine gönderilen 17 Ağustos 1905 tarihli yazıda, Sason kazası merkezi olan Kabılcı köyünde ibtidai mektebine mahsus bina olmaması nedeniyle mahalli hükümet konağında geçici olarak bir odanın tahliye edildiği ve mektep olarak kullanılması için tahsis olunduğu belirtilmiştir.⁸⁰ Bu durum 1910 yılına kadar aynı şekilde devam etmiş olup Sason merkezinde mektep binası inşasının ödenek verilmesine bağlı olduğu vilayetçe ifade edilmiştir (8 Ekim 1910).⁸¹

Mektebin açılış tarihi bölgedeki diğer iptidailere nazaran çok eski olmasına rağmen ilk muallimin ne zaman atandığı ve uzun yıllar buraya kimlerin muallim olarak tayin edildiği bilinmemektedir. Fakat vilayetin 1899 yılı yerel kayıtlarında mektep mualliminin Molla Şerif Efendi⁸², 1900 yılı kaydında ise Resul Efendi olduğu zikredilmiştir.⁸³ 1904 yılı Eylül, Ekim ve Kasım aylarında Resul Sıdkı Efendi⁸⁴; 1904 yılı Aralık ile 1905 yılı Ocak ve Şubat aylarında ise Mehmed (Molla) Şerif Efendi muallimlik görevini yürütmüştür.⁸⁵ 1906 yılına gelindiğinde mektep muallimliğine Darülmualimin-i İbtidai ehliyetnamesine sahip Fikri Efendi aşar ve müsakkafat (gayrimenkul) maarif hissesinden karşılanacak 130 kuruş maaşla tayin edilmiş olup 9 Nisan 1906 (27 Mart 1322) tarihinde görevine başlamıştır. Bu nedenle ekte takdim edilen tercüme-i hal ile diğer evrakının emsali gibi yürürlükteki usule muvafık olması durumunda memuriyetinin tescil ve tasdikine müsaade edilmesi istenmiştir (23 Haziran 1908).⁸⁶ Bu teklif, Meclis-i Kebir-i Maarifin 10 Ağustos 1908 (28 Temmuz 1324) tarihli kararıyla uygun görülerek memuriyet asaleti onaylanmıştır.⁸⁷

Mektebin talebe durumuna bakıldığında 1904 yılı Eylül, Ekim ve Kasım aylarında 21 kişi olduğu görülmektedir.⁸⁸ 1904 yılı Aralık ile 1905 yılı Ocak ve Şubat aylarına ait çizelgede ise 22'dir. Muallim bu sayıya vurgu yaparak mektepte işlerin yolunda olduğunu ifade etmiştir.⁸⁹ Mektep muallimlerinin aylara göre devam durumları ile talebe adedi aşağıdaki şekildedir:

-
- 79 BOA, DH. MKT, 1362/3, Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 28 Ağustos 1886 (16 Ağustos 1302) tarihli yazı.
- 80 BOA, MF. MKT, 893/32, Bitlis Vilayetinden Maarif Nezaretine gönderilen 17 Ağustos 1905 (4 Ağustos 1321) tarihli yazı.
- 81 BOA, MF. İBT, 397/8, Bitlis Vali Vekilinin Maarif Nezaretine gönderdiği 8 Ekim 1910 (25 Eylül 1326) tarihli telgraf.
- 82 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 179.
- 83 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 181.
- 84 BOA, MF. İBT, 158/103.
- 85 BOA, MF. İBT, 157/69; MF. MKT, 1075/84.
- 86 BOA, MF. MKT, 1075/84, Bitlis Maarif Müdür Vekilinin Maarif Nezaretine gönderdiği 23 Haziran 1908 (10 Haziran 1324) tarihli yazı.
- 87 BOA, MF. MKT, 1075/84.
- 88 BOA, MF. İBT, 158/103.
- 89 BOA, MF. İBT, 157/69.

Tablo 2. Kabilceviz İbtidai Mektebi Devam Çizelgesi⁹⁰

Muallimin Adı	Yıl	Ay	Devam	Devamsızlık	Talebe Adedi
Resul Sıdkı Efendi	1904	Eylül	26	-	21
	1904	Ekim	27	-	21
	1904	Kasım	26	-	21
Mehmed (Molla) Şerif Efendi	1904	Aralık	27	-	22
	1905	Ocak	27	-	22
	1905	Şubat	24	-	22

Tablo 2’den anlaşıldığına göre mektep muallimleri 1904 ile 1905 yıllarında düzenli olarak eğitime devam etmişlerdir. Talebe sayısı da bu yıllarda hemen hemen aynı kalmıştır.

Muş Mutasarrıflığı, 20 civarında olan Kabilceviz İbtidai Mektebi talebesinin tedrisata başlatılmasından dolayı, Padişahın ömrünün ve sağlığının sadakası olmak üzere, daha önce ibtidai mektepleri talebesine bağışlanan Kur’an-ı Kerimlerden bunlara da dağıtılması için lüzumu kadarının gönderilmesini vilayete bildirmiştir. Bunun üzerine Bitlis Vilayet Maarif Meclisi, ahali talim ve tedrise alıştırmakta olan Sason kazasındaki ibtidai mektepleri talebesi ile sair mekteplerdeki ihtiyaç sahibi çocuklara dağıtılmak ve Padişaha hayırlı dualar edilmesine vesile olmak üzere 100 adet kadar Kur’an-ı Kerim’in gönderilmesine müsaade edilmesini istemiştir (17 Ağustos 1905).⁹¹ Bu talebi değerlendiren Maarif Nezareti, 50 adet Kur’an-ı Kerim’i postaya vermek suretiyle bölgeye göndermiştir.⁹²

4. Tızı İbtidai Mektebi

Mektep, Sason kazasına bağlı Tızı köyünde açılmış olup hangi tarihte eğitime başladığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak 1899 yılı Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mektep mualliminin Molla Yusuf Efendi olduğu belirtilmiştir.⁹³ 1900 yılı kaydında ise mektebin muallimlik görevi münhaldir.⁹⁴ 1901 yılı Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında yine Molla Yusuf Efendi⁹⁵; Eylül 1901’den Mayıs 1902’ye kadar ise Yusuf Zeki Efendi bu mektepte muallim olarak çalışmışlardır.⁹⁶ Bahsi geçen iki Yusuf’un aynı kişi olma ihtimali yüksektir. Çünkü bu tür okullarda ortama uyum sağlayan bir muallim genellikle uzun yıllar aynı yerde görev yapmıştır.

Mektebin talebe durumu incelendiğinde Haziran 1901’den 1902 yılı başlarına kadar 10 kişiden ibarettir. 1902 Şubat’ından Mayıs’ın sonlarına kadar ise sayı 9’a düşmüştür.⁹⁷ Bu mektebin emsali gibi terakki etmediği ve ilerlemeye dahi kabiliyeti olmadığı talebe mevcudundan anlaşılmış ve civar köylerden birisine nakledildiği takdirde istenilen tahsil ve terakkinin hâsıl olabileceği

90 BOA, MF. İBT, 158/103; 157/69; MF. MKT, 1075/84.

91 BOA, MF. MKT, 893/32, Bitlis Vilayetinden Maarif Nezaretine gönderilen 17 Ağustos 1905 (4 Ağustos 1321) tarihli yazı.

92 BOA, MF. MKT, 893/32.

93 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 179.

94 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 181.

95 BOA, MF. İBT, 113/30; 115/61.

96 BOA, MF. İBT, 122/61; 126/69.

97 BOA, MF. İBT, 113/30; 115/61; 122/61; 126/69.

anlaşmıştır. Muallim mektepte talebelere okutulmak üzere iki Kur'an-ı Kerim, iki Amme cüzü ve üç Tebareke cüzü talebinde bulunmuştur.⁹⁸ Muallimin aylara göre okula devam durumu ile mektebin talebe adedi aşağıdaki gibidir:

Tablo 3. Tızı İbtidai Mektebi Devam Çizelgesi⁹⁹

Muallimin Adı	Yıl	Ay	Devam	Devamsızlık	Talebe Adedi
Molla Yusuf Efendi	1901	Haziran	26	-	10
	1901		26	-	10
	1901	Ağustos	26	-	10
Yusuf Zeki Efendi	1901	Eylül	26	-	10
	1901	Ekim	26	-	10
	1901	Kasım	26	-	10
	1901	Aralık	26	-	10
	1902	Ocak	26	-	10
	1902	Şubat	26	-	9
	1902	Mart	26	-	9
	1902	Nisan	26	-	9
1902	Mayıs	26	-	9	

Tablo 3'te belirtildiği gibi muallim 1901 ile 1902 yıllarında okula düzenli olarak devam etmiştir. Talebe adedi az olmakla beraber iki yıl boyunca hemen hemen aynı kalmıştır.

5. Reşnik (Rışnik) İbtidai Mektebi

Mektep, Muş Sancağının Sason kazasına bağlı Reşnik (Rışnik) köyünde açılmış olup ne zaman eğitime başladığı tam olarak bilinmemektedir.¹⁰⁰ Fakat açıldıktan bir müddet sonra Muş Mutasarrıflığı mektebin buradan Sason kazasının Cemalan köyüne taşınmasının daha faydalı olacağı önerisinde bulunmuştur. Bitlis Vilayet İdare Meclisi de mektebin taşınmasını uygun bulmuş ve teklif Maarif Nezaretinin onayına sunulmuştur.¹⁰¹ Konuyu değerlendiren Meclis-i Kebir-i Maarif, mektebin taşınması fikrini yerinde bularak muhasebece gerekli işlemlerin yapılmasını kararlaştırmıştır (16 Nisan 1904).¹⁰² Ancak bu kararın 1905 Şubat'ının sonuna kadar uygulanmadığı anlaşılmaktadır.¹⁰³

Mektepte ilk olarak görev alan muallimin kim olduğu bilinmemektedir. Ancak 1899 yılı Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mektep mualliminin Molla Çelebi Efendi olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁴ Aralık 1901'den Şubat 1905'e kadar ise muallimlik görevini Tahir Efendi üstlenmiştir.¹⁰⁵

98 BOA, MF. İBT, 122/61.

99 BOA, MF. İBT, 113/30; 115/61; 122/61; 126/69.

100 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 179.

101 BOA, MF. MKT, 782/63, Bitlis Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 1 Aralık 1903 (18 Teşrin-i sani 1319) tarihli yazı.

102 BOA, MF. MKT, 782/63, Meclis-i Kebir-i Maarifin 16 Nisan 1904 (3 Nisan 1320) tarihli kararı.

103 BOA, MF. İBT, 158/104.

104 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 179.

105 BOA, MF. İBT, 155/28; 158/104.

Mektebin talebe durumuna bakıldığında Şubat 1902’de 12 kişiyi bulduğu görülmektedir. Bu sayının azlığı dikkate alınarak yeni eğitim kurumlarından olan mektebin bir derece daha terakkisine önem verileceği muallimi tarafından ifade edilmiştir.¹⁰⁶ Fakat Şubat 1904’te talebe sayısı 5’e düştüğü halde Maarif Nezaretine gönderilen çizelgelerde mektepte işlerin yolunda olduğu beyan olunmuştur.¹⁰⁷ Bunun nedeni ise bilinmemektedir. Muallimin aylara göre devam durumu ile mektebin talebe adedi aşağıdaki şekildedir:

Tablo 4. Reşnik İbtidai Mektebi Devam Çizelgesi¹⁰⁸

Muallimin Adı	Yıl	Ay	Devam	Devamsızlık	Talebe Adedi
Tahir Efendi	1901	Aralık	27	-	9
	1902	Ocak	27	-	11
		Şubat	24	-	12
		Mart	-	-	-
		Nisan	-	-	-
		Mayıs	-	-	-
	1904	Haziran	27	-	5
			27	-	6
		Ağustos	26	-	5
		Eylül	27	-	5
		Ekim	26	-	7
		Kasım	26	-	4
		Aralık	27	-	5
		1905	Ocak	27	-
	Şubat		24	-	5

Tablo 4’teki bilgiler dikkate alındığında 1901 ile 1905 yılları arasında okulda aynı muallim görev yapmış olup istikrarlı bir şekilde eğitime devam ettiği halde talebe sayısı gittikçe yarı yarıya azalmıştır.

6. Cemalan İbtidai Mektebi

Mektep, yukarıda da ifade edildiği gibi Muş Mutasarrıflığının önerisi doğrultusunda Reşnik İbtidai Mektebinin Cemalan köyüne nakledilmesiyle 1905 yılı Şubat’ından sonra açılmıştır. Çünkü bu tarihe kadar Reşnik İbtidaisi olarak kayıtlarda yer alırken¹⁰⁹, bundan sonra ise Cemalan İbtidaisine dönüşmüştür. Nitekim mektep muallimi yine Tahir Efendi olup 1905 yılı Eylül, Ekim ve Kasım aylarında 26’şar gün eğitime devam etmiş, hiç devamsızlığı olmamıştır.¹¹⁰

106 BOA, MF. İBT, 155/28.

107 BOA, MF. İBT, 158/104.

108 BOA, MF. İBT, 155/28; 127/47; 158/103; 158/104.

109 BOA, MF. İBT, 158/104.

110 BOA, MF. İBT, 174/86.

Mektebin sözü edilen aylardaki talebe adedi birinci sene 4 ve ikinci sene 2 olmak üzere toplam 6'dır.¹¹¹ Görüldüğü gibi mektebin yeri değiştirildiği halde talebe sayısında herhangi bir artış olmamıştır. Ayrıca pek çok yerde ibtidai mektebi açılmazken buralarda var olan mektebe yeterince ilgi gösterilmemesi büyük bir eksikliktir. Muallimin bu talebe sayısını bir nevi yeterli görmesi ve mektepte işlerin yolunda gittiğini beyan etmesi, hatta vilayet maarif müdürünün bile duruma ses çıkarmaması daha ilginç bir durum olup başarısızlığın kabulü ve onaylanması anlamına gelmektedir.

7. Hatni İbtidai Mektebi

Mektep, Muş Sancağının Sason kazasına bağlı Hatni köyünde açılmış olup hangi tarihte eğitime başladığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak 1899 yılı Bitlis Vilayet Salnamesi kayıtlarında mektep mualliminin tayin edilmekte olduğu¹¹², 1900 yılı kaydında ise Salih Efendi'nin burada görev yaptığı belirtilmiştir.¹¹³ Bu nedenle mektebin 1899 veya 1900 yılında eğitim-öğretime başladığı söylenebilir.

8. Asi İbtidai Mektebi

Mektebin, Muş sancağının Sason kazasına bağlı Asi köyünde açılması planlanmış olup açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1899 yılı Bitlis Vilayet Salnamesinde mektep mualliminin tayin edilmekte olduğu belirtilmiş olmasına rağmen¹¹⁴, 1900 yılı vilayet kayıtlarında bu mektebe dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

9. Koskit İbtidai Mektebi

Mektebin, Muş sancağının Sason kazasına bağlı Koskit köyünde açılması planlanmış olup açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1899 yılı Bitlis Vilayet Salnamesinde mektep mualliminin tayin edilmekte olduğu belirtilmiş olmasına rağmen¹¹⁵, 1900 yılı vilayet kayıtlarında bu mektebe dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

10. Hazzo Hamidiye İbtidai Mektebi

Yukarıda ifade edildiği gibi Hazzo kasabasında ahalinin talebiyle ilk olarak 1893 yılında açılmış olan ibtidai mektebinin¹¹⁶ 1900 yılına kadar eğitime devam ettiği anlaşılmaktadır.¹¹⁷ Mektebin 1900 ile 1904 yılları arasındaki durumu ise bilinmemektedir. Ancak 29 Ekim 1904 tarihinde Hazzo'yu ziyaret ederek incelemelerde bulunan Bitlis Valisi Mehmed Ferid Paşa'ya göre bu kasabaya daha önce Maarif Nezaretince bir muallim gönderilmiş ve mektep binası yapımı için de ahali tarafından yardım parası toplanmıştır. Fakat o zamanki naibin yardım paralarını alması nedeniyle muallim de vazifeyi terk ettiğinden İslam çocuklarına mahsus olan bu mektep kapanmıştır. Hazır olan ahali bir ibtidai mektebi tesis ve tedrisini istediğinden derhal buranın ileri gelenlerinden bir komisyon teşkil edilmiş ve en evvel Vali ve beraberinde bulunan Bitlis heyeti peşin olarak nakdi yardıma

111 BOA, MF. İBT, 174/86.

112 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 179.

113 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 181.

114 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 179.

115 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 179.

116 BOA, BEO, 178/13286, Maarif Nezareti'nden Bitlis Vilayetine gönderilen 29 Mart 1893 (17 Mart 1309) tarihli yazı.

117 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 181.

iştirak etmişlerdir. Bunun üzerine halk da bir taraftan yardım toplamaya teşebbüs etmiş ve orada bu suretle bir ibtidai mektebinin tesisi için gerekli olan para temin edilmiştir.¹¹⁸ Yapılan hazırlıklar sonucunda mektep 1904-1905 ders yılında eğitime başlamıştır.¹¹⁹

Mektebin 1904-1905 öğretim yılı umumi imtihanı içlerinde mektep muallimi Mehmed Emin Efendi'nin de yer aldığı ve mümeyyiz (ayırtman) olarak adlandırılan üyelerden oluşan bir heyet¹²⁰ tarafından gerçekleştirilmiş ve sonuçlar 28 Temmuz 1905 (15 Temmuz 1321) tarihli çizelgeyle Maarif Nezaretine gönderilmiştir. Buna göre mektep birinci ve ikinci sınıf şeklinde eğitim yapmaktadır. Talebeler birinci sınıfta Elifba, Kur'an-ı Kerim, Kıraat, İmla, Hüsn-i Hat ve Ahlak olmak üzere toplam altı dersten imtihana girmişlerdir. Birinci sınıftan 24 talebe imtihan olmuş ve bunların tamamı Elifba dersinden onluk sisteme göre on üzerinden "10" puan almıştır. 6 kişi tüm derslerden "3" veya üzeri, 2 kişi İmla dersinden "0", geriye kalan 14 kişinin tamamı İmla, Kıraat ve Hüsn-i Hat derslerinden "0" almıştır. 2 kişinin ise sadece Elifba ve Ahlak notu "10" olup diğer dersleri "0" dir.

İkinci sınıfta ise Elifba, Kur'an-ı Kerim Maa-Tecvid, Kıraat, Hesab, İmla, Hüsn-i Hat ve Ahlak olmak üzere toplam yedi dersten imtihan yapılmıştır. Toplamda 17 olan ikinci sınıf talebesinden 13'ü imtihana girmiş, 4 kişi ise rahatsızlığından dolayı gelememiştir. Girenlerden biri tüm derslerden "10" notunu alarak 70 puanla birinci olmuştur. İmtihana giren diğer talebelerin tamamı Elifba dersinden "10" ve diğer derslerden de "3" veya üzeri not alarak başarılı olmuşlardır.¹²¹

B. Ortaöğretim

Osmanlı Devleti'nin klasik eğitim kurumları olan medreseler ve onların altında ders veren sıbyan mektepleri, 17. yüzyıla kadar devletin her alanda ihtiyaç duyduğu ehliyetli kişileri yetiştirmiştir. Ancak bu dönemde savaşlarda alınan yenilgiler 18. yüzyıldan itibaren Avrupa tarzında yeni askeri okulların açılmasına sebep olmuştur. Fakat sıbyan mektepleri ile sözü edilen askeri okullar arasında eğitim düzeyi bakımından büyük bir uçurum vardır. Bu nedenle, aradaki boşluğu dolduracak "rüşdiye" adı verilen yeni bir okul türünün açılmasına ihtiyaç duyulmuştur.¹²²

Osmanlı'da ilk olarak açılan ve kendine özgü yönleri bulunan rüşdiye mektepleri; Mekteb-i Maarif-i Adliye ile Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye-i Adliye'dir. 1839 yılında açılan bu iki okul Babıâli'ye memur yetiştirmeye devam ettiği halde, yeni ihtiyaçlara ve Tanzimat Dönemi'nin reformlarına ışık tutmaktan uzaktır. Bu nedenle, orta dereceli okullar olan rüşdiyelerin yeniden yapılandırılmasına ve yeni okulların açılmasına teşebbüs edilmiştir.¹²³ Bu çerçevede 1845'te kurulan Muvakkat (Geçici) Maarif Meclisinde¹²⁴, Bilad-ı Selase (Üsküdar, Galata ve Eyüp) ile Boğaziçi'nde ilk etapta 30 adet ve taşrada dahi gerektiği kadar rüşdiye mektebi açılması uygun görülmüştür. Ancak numune olmak

118 BOA, DH. TMİK. M, 186/12.

119 BOA, MF. İBT, 164/42.

120 Heyette Hazzo İbtidai Mektebi Muallimi Mümeyyiz Mehmed Emin Efendi, Mümeyyiz Mehmed Efendi, Mümeyyiz Hazzo ahali-yi müttehizanından Halid Efendi, Mümeyyiz Hazzo Müdür Vekili namına Müfreze Kumandanı Mehmed... Efendi yer almıştır. Bkz. BOA, MF. İBT, 164/42; 170/17.

121 BOA, MF. İBT, 164/42; 170/17.

122 Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a), Alfa Yayınları, İstanbul, 1999, s. 124-129.

123 Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", Türkler, C. 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 69-74.

124 Uğur Ünal, Meclis-i Kebir-i Maarif (1869-1922), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 1.

üzere ilk olarak Dersaadet'te 4 ve Üsküdar'da 1 sıbyan mektebi rüşdiyeye dönüştürülmüştür.¹²⁵ Böylece 1847 yılında başlangıç olarak İstanbul'da Davud Paşa, Bayezid, Üsküdar, Tophane ve Babıâli civarında Ağa Camii'nde olmak üzere 5 adet rüşdiye mektebi açılmıştır.¹²⁶

İstanbul'da rüşdiyeler epeyce gelişip yaygınlaşınca vilayetlerde de açılması planlanmıştır. Vilayetlerde rüşdiye mekteplerinin açılması için ilk karar 1853 yılında alınmıştır. Meclis-i Maarif-i Umumiyenin kararı üzerine Padişah'ın iradesiyle 2 Haziran 1853 tarihinde 25 vilayette peyderpey rüşdiyelerin açılması kararlaştırılmıştır. Fakat bu karar ancak 1856'da uygulamaya konulabilmiştir.¹²⁷ Bundan sonra ise vilayetlerdeki rüşdiye sayısında hızlı bir artış olmuştur. Nitekim 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayımlandığı sırada çeşitli vilayetlerde 87 rüşdiye mektebi vardır.¹²⁸

Ortaöğretimin en önemli iki eğitim kurumu olan ve çoğu zaman kaza ve vilayet merkezlerinde faaliyet gösteren idadi ve rüşdiye mekteplerinin giderleri genellikle Maarif Nezareti bütçesinden karşılanmıştır. Bu nedenle Osmanlı'nın diğer taşra bölgelerinde olduğu gibi Doğu vilayetlerinde de ihtiyaç duyulan idadi ve rüşdiye mekteplerinin açılmasında ciddi bir problem yaşanmamıştır. Ancak Van ve Bitlis gibi maarif gelirleri düşük olan vilayetler için aynı şey söylenemez. Nitekim Şakir Paşa'nın incelemeleri sırasında bölgede genel olarak görülen temel eğitim kurumları eksikliğinin yanı sıra, bu tarihlerde Van ve Bitlis vilayetlerinde idadi mektebinin olmadığı; hatta bu vilayetlerin birçok liva ve kazasında henüz rüşdiye mektebinin bile açılmadığı anlaşılmıştır.¹²⁹ Bundan dolayı bir yandan bölgedeki ibtidai mekteplerinin sayısı arttırılırken, diğer taraftan da ortaöğretim düzeyinde eğitim veren idadi ve rüşdiye okullarının açılması için çaba sarf edilmiştir.¹³⁰ Bu çalışmalar neticesinde geç te olsa Sason kazasında da bir rüşdiye mektebi açılmıştır.

Maarif Nezareti 1910 yılında Sason, Bulanık, Kulp, Garzan ve Mutki gibi kazalarda da rüşdiye mektebi açılmasının eğitimin yaygınlaşması açısından önemli olduğunu Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirmiştir. Ancak Bitlis İbtidai Müfettişi ve Maarif Müdür Vekili İbrahim Bey, bu masrafla şimdilik ibtidai mekteplerini çoğaltmanın daha faydalı olacağını cevaben ifade etmiştir (29 Eylül 1910).¹³¹ Buna rağmen Maarif Nezareti kararından vazgeçmemiştir. Nitekim Bitlis Maarif Müdürlüğünden gelen 5 Aralık 1910 (22 Teşrin-i sani 1326) tarihli telgrafnamede, Sason'da bir rüşdiye mektebi tesisi için gerekli olan ödeneğin verildiği beyan edilmiştir. Fakat Bitlis Maarif Müdürlüğü bu kez de farklı bir konuya dikkat çekerek kaza merkezinin alelade bir köyden ibaret olduğuna ve burada mektep olarak kullanılmaya müsait bir bina tedarikinin de imkân haricinde bulunduğu nazaran söz konusu rüşdiyenin kazanın nispeten en mamur kasabası olan Hazzo nahiyesi merkezinde tesisinin daha munasip olacağını bildirilmiştir. Ayrıca bu hususun Maarif Nezaretince de uygun görülmesi durumunda Sason için verilen tahsisatın Hazzo Rüşdiyesi adına değiştirilerek Muhasebat

125 BOA, İ. DH, 231/13875, Meclis-i Maarif Reisi Abdülhak Efendi'nin 19 Mart 1851 (16 Cemaziyülevvel 1267) tarihli yazısı.

126 Demirel, a. g. m, s. 74.

127 Demirel, a. g. m, s. 76-77.

128 Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 92.

129 Karaca, a. g. e, s. 182.

130 Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1422; H. 1318, s. 1594; H. 1319, s. 922; H. 1321, s. 688.

131 BOA, MF. İBT, 394/51, Bitlis Maarif Müdürlüğünden Maarif Nezaretine gönderilen 29 Eylül 1910 (16 Eylül 1326) tarihli telgraf.

Dairesince kaydının bu şekilde yapılması istenmiştir (15 Ocak 1911/2 Kanun-i sani 1326).¹³² Bu talep Maarif Nezaretince de uygun görülmüştür (5 Şubat 1911/23 Kanun-i sani 1326).¹³³ Böylece Muş sancağına tabi Sason kazasının merkezi olan Kabilceviz köyünde açılması planlanan rüşdiye mektebi, aynı kazaya bağlı Hazzo kasabasına nakledilmiştir.

Sason, Malazgirt, Bulanık, Varto ve Garzan kazalarında birer rüşdiye mektebi açılması Maarif Nezaretince onaylanmış ve durum mahallerine tebliğ olunmuş ise de Bitlis Vilayeti bu hususta hala olumsuz düşünmeye devam etmektedir. Nitekim bu kazalarda mektep binası ve muallim bulunmaması sebebiyle yazışmadan ibaret kalan bu muameleden fayda hâsıl olamayacağına nazaran gereğinin yapılmasını istemiştir (18 Şubat 1911).¹³⁴ Nezaretten verilen cevapta, muallim bulunamamasından dolayı gönderilemeyen rüşdiye muallimlerinin gelecek öğretim yılına (1911-1912 öğretim yılı) kadar tedariklerine çalışılmakta olduğu beyan edilmiştir.¹³⁵

Hazzo Rüşdiye Mektebinin ne zam eğitim-öğretime başladığı ve ilk muallimlerinin kimler olduğu tam olarak tespit edilememektedir. Ancak mektep muallimliği tarafından gönderilen 1912 yılı Haziran, Temmuz, Ağustos ile Eylül, Ekim, Kasım aylarına ait iki hülasa devam çizelgesinden¹³⁶ söz konusu mektebin 1911-1912 öğretim yılı sonları ile 1912-1913 öğretim yılı başlarında mahallinden seçilen muallim-i sani veya vekil muallimlerce idare edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim daha sonra muallim-i evvel olarak çok kısa bir süre bu mektepte görev yapan Mahmud Hamdi Efendi, mektebin açılışından beri burada Kürt muallimlerin görev yaptığını beyan etmiştir.¹³⁷

Mektebin tespit edilebilen ilk ve tek muallim-i evveli Ankara Darülmuallimini rüşdiye kısmı mezunlarından Kürkçüzade Mahmud Hamdi Efendi olup¹³⁸ 18 Kasım 1912 (5 Teşrin-i sani 1328) tarihinde 500 kuruş maaşla buraya tayin olunmuştur.¹³⁹ Ancak ataması yapılan Mahmud Hamdi Efendi hemen görev yerine gitmemiştir. Bunun üzerine Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Müdüriyeti konu hakkında Ankara Maarif Müdürlüğünden bilgi talebinde bulunmuştur (4 Ocak 1913/22 Kanun-i evvel 1328). Gelen cevapta, Mahmud Hamdi Efendi'nin memuriyet yerine gitme arzusunda olduğu, fakat harcırah talebi ve kışın şiddeti nedeniyle hareketi tehir ettiği beyan edilmiştir (13 Şubat 1913/31 Kanun-i sani 1328). Ancak 1912 (1328) senesi harcırah tertibinden yalnız 260 kuruş mevcut olduğundan adı geçen şahsa verilmesi gereken harcırah havalenamesinin gönderilmesine müsaade edilmesi gerektiği belirtilmiştir (18 Mart 1913).¹⁴⁰

132 BOA, MF. İBT, 297/65.

133 BOA, MF. İBT, 300/92.

134 BOA, MF. İBT, 308/4, Bitlis Vilayetinden Maarif Nezaretine gönderilen 18 Şubat 1911 (5 Şubat 1326) tarihli telgrafname.

135 BOA, MF. İBT, 308/4.

136 BOA, MF. İBT, 418/33, Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğünden Maarif Nezaretine gönderilen 24 Şubat 1913 (11 Şubat 1328) tarihli yazı.

137 BOA, MF. İBT, 474/26, Maarif Nezaretinden Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğüne gönderilen 19 Kasım 1913 (6 Teşrin-i sani 1329) tarihli yazı.

138 BOA, MF. İBT, 403/41.

139 BOA, MF. İBT, 474/26, Maarif Nezaretinden Ankara Vilayeti Maarif Müdürlüğüne gönderilen 19 Kasım 1913 (6 Teşrin-i sani 1329) tarihli yazı.

140 BOA, MF. İBT, 422/31, Ankara Vilayeti Maarif Müdürlüğünden Maarif Nezaretine gönderilen 18 Mart 1913 (5 Mart 1329) tarihli yazı.

Mahmud Hamdi Efendi, nihayet mektebin son imtihan devresinde 9 Temmuz 1913 (26 Haziran 1329) tarihinde nahiye merkezine ulaşarak işe başlamış ve dört gün sonra denk gelen tatil günlerinden istifadeyle vilayet merkezine geri gelmiştir. Buraya geldiğinde nahiyenin fenalığından, su ve havasıyla imtizaç edemediğinden ve sair hususlardan bahisle görev yeri değişimi talebinde bulunmuştur. Üç beş gün vilayet merkezinde kaldıktan sonra memleketi olan Çorum'a doğru hareket etmiştir. Hizmet ve ikamet müddetine nazaran bir aracı vasıtasıyla talep ettiği tatil günleri ücreti kendisine ödenmediği gibi, ayrılması ve geri gelmemesi dolayısıyla, onun yerine daha önce de vekâlet etmiş olan Taceddin Efendi vekâleten tayin edilmiş ve gönderilmiştir. (7 Aralık 1913).¹⁴¹

Mahmud Hamdi Efendi'nin Maarif Nezaretine verdiği dilekçeden onun neden Hazzo nahiyesinden ayrıldığı daha açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Dilekçede ilmi seviyeleri esasen Kur'ân-ı Kerim cüzlerini okuyabilecek derecede bulunan ve açılışından beri Kürd muallimler tarafından talim ve terbiye edilip Türkçeye katıyen vuküfları olmayan talebeye ders vermek imkânsız olduğundan ve Hazzo'nun su ve havasıyla imtizaç edemediğinden dolayı memuriyeti bırakarak Çorum'a geldiği beyan edilmiştir.¹⁴²

Muş sancağına tabi Sason kazasının Hazzo nahiyesi rüşdiyesi muallim-i evvelliğinden istifa eden Çorumlu Mahmud Hamdi Efendi, Maarif Nezaretine müracaat ederek bu defa Ankara Vilayeti dâhilinde istihdam edilmesi talebinde bulunmuştur.¹⁴³ Bu talep Ankara Vilayeti Tedrisat-ı İbtidaiye Meclisince uygun görülerek Çorum sancağının Hüseyinabad Rüşdiyesi muallim-i evvelliğine tayin edilmiştir (25 Kasım 1913).¹⁴⁴

Osmanlı modernleşme döneminde vilayet rüşdiye mekteplerinde görev yapan muallim ve müstahdemlerin üç aylık devam-devamsızlık durumları ve mekteplerin sınıf bazında talebe sayıları ile sair özelliklerine dair bilgiler rüşdiye muallimleri tarafından zorunlu olarak üçer aylık çizelgeler şeklinde düzenlenmiştir. Burada ayrıca mekteplerin mevcut durumu, gerileme veya ilerleme sebepleri ile ihtiyaçları hakkında muallimlerin istek ve görüşleri de belirtilmiştir. Bu çizelgeler maarif komisyonları ve maarif müdürleri tarafından tasdik edilerek Maarif Nezaretine gönderilmiştir.¹⁴⁵ Bu çerçevede Hazzo Rüşdiye Mektebi muallimliğinden 1912 yılı Haziran, Temmuz, Ağustos ile Eylül, Ekim, Kasım aylarına ait iki adet hülasa devam çizelgesi tasdikli olarak Maarif Nezaretine takdim edilmiştir (24 Şubat 1913).¹⁴⁶ Ayrıca 1913-1914 (R. 1329-1330) ders yılı Mart, Nisan, Mayıs ayları¹⁴⁷ ile 1914-1915 öğretim yılı Eylül, Ekim, Kasım aylarına ait üç aylık hülasa devam çizelgeleri de Nezarete sunulmuştur.¹⁴⁸ Dolayısıyla mektebin bu yıllarda da

141 BOA, MF. İBT, 474/26, Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğünden Maarif Nezaretine gönderilen 7 Aralık 1913 (24 Teşrin-i sani 1329) tarihli cevabi yazı.

142 BOA, MF. İBT, 474/26, Maarif Nezaretinden Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğüne gönderilen 19 Kasım 1913 (6 Teşrin-i sani 1329) tarihli yazı.

143 BOA, MF. İBT, 474/26, Maarif Nezaretinden Ankara Vilayeti Maarif Müdürlüğüne gönderilen 19 Kasım 1913 (6 Teşrin-i sani 1329) tarihli yazı.

144 BOA, MF. İBT, 474/26, Ankara Vilayeti Maarif Müdürlüğünden Maarif Nezaretine gönderilen 25 Kasım 1913 (12 Teşrin-i sani 1329) tarihli cevabi yazı.

145 Hatip Yıldız, Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakir Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 140.

146 BOA, MF. İBT, 418/33, Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğünden Maarif Nezaretine gönderilen 24 Şubat 1913 (11 Şubat 1328) tarihli yazı.

147 BOA, MF. İBT, 513/13.

148 BOA, MF. İBT, 486/52, Bitlis Maarif Müdürlüğünden Maarif Nezaretine gönderilen 16 Şubat 1914 (3

aktif olduğu anlaşılmaktadır.

Mektebin eğitim-öğretim düzeyi, yukarıda da değinildiği gibi burada dört gün gibi kısa bir müddet kalan Muallim-i evvel Mahmud Hamdi Efendi tarafından çok düşük gösterilmiştir. Ancak bu iddiaların sorulması üzerine Bitlis Maarif Müdürlüğünden gelen cevapta şu hususlara yer verilmiştir: *“Merkezden oldukça uzak düşen söz konusu mektebin tedrisatı, talebesinin malumat derecesi ve Türkçeye olan vukuf ve istidadı hakkında hususi bir fikir hâsıl edilememiştir. Ancak alınan yazılardan ve çizelgelerden mektebin rüşdiye programına muvafık tedrisatı takip etmekte olduğu anlaşılmıştır. (7 Aralık 1913).”*¹⁴⁹ Bu bilgiler dikkate alındığında Mahmud Hamdi Efendi'nin Hazzo Rüşdiyesinin eğitim düzeyini abartılı bir şekilde kötü gösterdiği söylenebilir.

C. Gayrimüslim Okulları

Osmanlı'da gayrimüslimler, İstanbul'un fethinden sonra kendi eğitim kurumlarını açıp teşkilatlanma çalışmalarına girişmişlerdir. Bunların okulaçmalarında dayanak noktası fermanlardır.¹⁵⁰ Bu fermanlar doğrultusunda okul açma hakkı önce Rumlara, daha sonra ise Ermeni ve Yahudilere verilmiştir.¹⁵¹

Osmanlı Devleti'nin sağladığı bu haklar sayesinde gayrimüslimlerin okullaşma oranı bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkenin her tarafında hızla artmıştır.¹⁵² Sayı bakımından birinci sırada bulunan Rum okulları I. Dünya Savaşı öncesinde 3500'e, ikinci sırada olan Ermeni okulları ise 2500 adede yükselmiştir.¹⁵³ Bunlardan biri de Sason (Hazzo) Ermeni Mektebidir.

Sason kazası merkezi olan Hazzo kasabasında açılan mektebin ne zaman eğitime başladığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak 7 Eylül 1890 tarihli bir belgede, Zeytun'da mektep hocası olarak görev yapan bir şahsın olumsuz tavırlarından dolayı uzaklaştırılarak üç sene önce Dersaadet'e gönderildiği ve buraca Sason Ermeni Mektebi hocalığına tayin olunduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁴ Bu bilgi, söz konusu mektebin 1890'larda veya daha öncesinde açıldığını göstermektedir.

Mektebin açılış tarihi net olmasa da uzun yıllar aktif olduğu açıktır. Nitekim mektepte talim heyeti mevcut olmasına rağmen Siirt Ermeni piskoposluğundan Bedros adında bir adam muallim sıfatıyla Hazzo'ya gönderilmiştir. Esasında bu şahsın politika maddesinden dolayı bir müddet Siirt'te hapis yatmış olup hal ve tavrı şüphe uyandırmasına binaen burada kalmasının mahzurdan salim olamayacağı Hazzo Nahiye Müdürlüğünden bildirilmiştir. Bunun üzerine adı geçen şahsın geldiği yere iadesi ve hükümetin malumatı olmaksızın bundan sonra bu gibi şahısların öteye beriye

Şubat 1329) tarihli yazı.

- 149 BOA, MF. İBT, 474/26, Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğünden Maarif Nezaretine gönderilen 7 Aralık 1913 (24 Teşrin-i sani 1329) tarihli cevabi yazı.
- 150 M. Hidayet Vahapoğlu, Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar, İstanbul 2005, s. 260.
- 151 Vahapoğlu, a. g. e, s. 80.
- 152 Hatip Yıldız, “II. Abdülhamid Döneminde Diyarbakir Vilayeti'nde Yabancı Okulların Denetlenmesi Çabaları ve Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılışı”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 2008, Sayı: 24, s. 257.
- 153 Ersoy Taşdemirci, “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 10, Yıl: 2001, s. 21-23.
- 154 BOA, DH. MKT, 1758/42, Dâhiliye Nezaretinden Zaptiye Nezaretine gönderilen 7 Eylül 1890 (26 Ağustos 1306) tarihli yazı.

gönderilmesi gibi hallerden içtinap edilmesi cevaben yazılmıştır (4 Aralık 1903).¹⁵⁵ Ayrıca Bitlis Maarif Müdürlüğünden gönderilen 5 Aralık 1910 (22 Teşrin-i sani 1326) tarihli telgrafnamede, Hazzo kasabasında hâlihazırda Ermenilerin muntazam bir mektebinin bulunduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁶ Dolayısıyla mektebin bu tarihlerde hala varlığını sürdürdüğü açıktır.

Sonuç

Osmanlı son döneminde Hazzo nahiyesi ile pek çok köyü ihtiva eden Sason kazasında modern eğitimin geliştirilmesi için atılan en önemli adımlar temel eğitim alanında olup Sultan II. Abdülhamid zamanında gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde Hazzo kasabasında iki; Sason kazası dâhilinde yer alan köylerde ise sekiz adet ibtidai mektebi açılmıştır. Sason ve Mutki kazalarında, sözü edilen modern mekteplerin yanı sıra, çok sayıda cami ve mescit de açılmış olup halkın itikadi açıdan irşadı için vaizler görevlendirilmiştir. Dolayısıyla bölgede asayişin temini ve cehaletin izalesi amacıyla fen ve din eğitiminin birlikte verilmesi yoluna gidilmiştir. Ayrıca niceliğin yanında niteliğe de önem verilerek ibtidai mekteplerinin üçer aylık devam çizelgeleri ile talebe ve başarı durumları merkeze gönderilmiştir.

Ortaöğretim alanında ise Maarif Nezareti 1910 yılında, Sason kazasının yeni merkezi olan Kabilceviz köyünde bir rüşdiye mektebi açılmasının önemli olduğunu Bitlis Maarif Müdürlüğüne bildirmiştir. Ancak müdür, bu masrafla şimdilik ibtidai mekteplerini çoğaltmanın daha faydalı olacağını cevaben ifade etmiştir. Buna rağmen Maarif Nezareti kararından vazgeçmeyerek mektep için gerekli olan ödeneği tahsis etmiştir. Fakat Bitlis Maarif Müdürlüğü bu kez de kaza merkezinin alelade bir köyden ibaret olduğuna ve burada mektep olarak kullanılmaya müsait bir bina tedarikinin de imkân haricinde olduğuna nazaran söz konusu rüşdiyenin kazanın nispeten en mamur kasabası olan Hazzo nahiyesi merkezinde tesisinin daha münasip olacağını bildirilmiştir. Sonuçta vilayetin teklifi doğrultusunda rüşdiye mektebinin 1911 yılı başında Hazzo kasabasında açılması kararlaştırılmıştır. 1911-1912 öğretim yılında eğitime başlayan mektebin, 1915 yılı sonlarına kadar açık olduğu anlaşılmaktadır.

Söz konusu Müslüman eğitim kurumlarının dışında, tespit edilebildiği kadarıyla Sason kazası sınırları dâhilinde yalnız Hazzo kasabasında bir Ermeni mektebi açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 1890'larda açık olduğu ve 1910'a kadar eğitime devam ettiği anlaşılmaktadır. Mektebin muallim ve talebe durumu hakkında ise çok fazla bilgi mevcut değildir. Ancak bu mektebe gönderildiği tespit edilen iki muallim de politik ve sair açılardan olumsuz tavırlar sergilemiş olan kişilerdir.

Sonuç olarak; Osmanlı son dönemindeki tüm ekonomik sıkıntılara ve siyasi çalkantılara rağmen, diğer bölgelerde olduğu gibi, Sason kazasında da gerek temel eğitim, gerekse ortaöğretim alanında önemli modern eğitim kurumları açılmıştır. Ayrıca sarp bir coğrafyaya sahip olup ulaşım ve iletişim imkânlarından mahrum kalan ve Ermenilerle yan yana yaşayan insanları barındıran bu bölgenin din eğitimi ihtiyacına binaen İslam dininin inanç esaslarının öğretilmesine de önem verilmiştir. Geçte olsa tüm bu eğitim faaliyetleri bölgede asayişin teminine, Müslüman ahali çocuklarının modern eğitim nimetinden istifade ederek nispeten cehaletten kurtulmasına ve halkın bilhassa Ermeni isyanları karşısında doğru tavırlar sergilemesine önemli katkılar sağlamıştır.

155 BOA, DH. TMİK. M, 158/53, Bitlis Vilayetinin 4 Aralık 1903 (21 Teşrin-i sani 1319) tarihli şifre telgrafnamesi; DH. ŞFR, 318/72.

156 BOA, MF. İBT, 297/65.

Kaynakça

Osmanlı Arşivi Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dâhiliye Evrakı (BOA, İ. DH).

Başkanlık Osmanlı Arşivi, İrade Meclis-i Mahsus (BOA, İ. MMS).

Başkanlık Osmanlı Arşivi, İrade Hususi Evrakı (BOA, İ. HUS).

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Tesri'-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı (BOA, DH. TMİK. M).

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (BOA, DH. MUİ).

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı (BOA, DH. İD)

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı (BOA, DH. ŞFR)

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (BOA, DH. MKT).

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti İbtidai Evrakı (BOA, MF. İBT).

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (BOA, MF. MKT)

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Babiâli Evrak Odası Evrakı (BOA, BEO).

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Şura-yı Devlet Evrakı (BOA, ŞD).

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Mütenevvi Evrakı (BOA, Y. MTV).

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Umumi Evrakı (BOA, Y. PRK. UM).

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Komisyon Evrakı (BOA, Y. PRK. KOM)

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Sadaret Resmi Evrakı (BOA, Y. A. RES).

Salnameler ve İstatistikler

Bitlis Vilayet Salnameleri, H. 1316, H. 1317, H. 1318.

Maarif Salnameleri, H. 1317, H. 1318, H. 1319, H. 1321.

Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Kalemi, 1329-1330 Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye İhsaiyat Mecmuası, Matbaa-i Amire, Darülhilafetülaliye 1336.

Telif Eserler ve Makaleler

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi(Başlangıçtan 1999'a)*, İstanbul 1999.

Arıbaş, Sebahattin, “Başlangıçtan II. Meşrutiyet’e Kadar Osmanlılarda Sıbyan Mektepleri (İlköğretim Okulları)”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 32, Yıl: 2000, s. 711-716.

Bozdemir, İbrahim, *Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Eğitim ve Öğretim*, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, İstanbul 1991.

Cırık, Bülent, *Doğu Anadolu’da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri (1908-1914)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.

Çakaloğlu, Cengiz, *Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi,

Erzurum 1999.

Demirel, Muammer, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, *Türkler*, C.15, Ankara 2002, s. 44-60.

Dinç, Fasih, “Merkez Taşra Denkleminde Osmanlı Eğitsel Otoritesinin Sürdürülme Çabası: Siverek Rüştiye Mektebi”, *Mezopotamya ve Anadolu'nun Kavşağında Bir Kent: Siverek Tarih-Toplum-Kültür*, Editörler: İbrahim Özcoşar, Ekrem Akman, Ahmet Kırkan, Abdusselam Ertekin, Çizgi Kitabevi Yayınları, Ekim 2022, s. 555-568.

Erdem, Ali Rıza, “XIX. yy. 'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim: II. Mahmud ve Tanzimat Döneminde İlköğretimde Yapılan Yenilikler ve Değerlendirmesi”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 32, Yıl: 2000, s. 754-763.

Karaca, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991.

Poyraz, Emel, “Tanzimat Dönemi Çağdaşlaşma Çabaları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 193, Yıl: 33, Cilt: 97, Temmuz-Ağustos 2011, s. 91-120.

Sönmezsoy, Selahaddin, “Tarihte Kozluk”, I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008, Batman), *Bildiriler*, Cilt: II, Editörler: Salim Cöhce, Adnan Çevik, İstanbul 2009, s. 29-44.

Şemseddin Sami, “Sason”, *Kamûsü'l-a'lâm*, İstanbul 1306, s. 517.

Taşdemirci, Ersoy, “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10, Yıl: 2001, s. 13-30.

Tekdal, Danyal, “1907 Bitlis Depremi ve İsyanında Bir Vali: Ferid Paşa”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 27, Mayıs 2017, 94-116.

Tekdal, Danyal, *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdarî Ve Sosyal Yapı)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli 2018.

Ünal, Uğur, *Meclis-i Kebir-i Maarif (1869-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

Vahapoğlu, M. Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2005.

Yıldız, Hatip, “II. Abdülhamid Döneminde Diyarbekir Vilayeti'nde Yabancı Okulların Denetlenmesi Çabaları ve Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılışı”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 2008, Sayı: 24, s. 256-263.

Yıldız, Hatip, “II. Meşrutiyet Dönemi Başlarında Bitlis Vilayetinin Modern Eğitim Durumunu Gösteren Bir Rapor”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Aralık 2019, Cilt 5, Sayı 3, s. 863-878.

Yıldız, Hatip, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbekir Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.